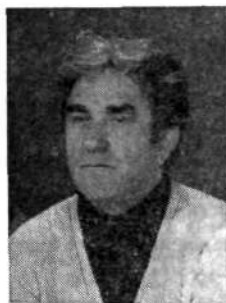

Beseda na simpoziju o socialnem realizmu

ali

iz nemoči v katastrofo

(26. junij 1985)

Bojan
Štih

Najprej pojasnilo ali pa uvodna opomba. Povedati vam moram, da nisem znanstvenik in da tudi tega poklica ne znam opravljati. Zato bodo moje besede le izpoved bralca, ki pa je že v gimnazijskih letih duhovno in literarno rasel v umetniški luči pisateljev socialnega realizma. Res pa je tudi, da je ta mladenič že leta 1939 bral v nemščini na klopcah ljubljanskega Tivolija knji-

go *Sein und Zeit*, ki jo je spisal Martin Heidegger in strastno diskutiral z Nikom Prijateljem o Heglu, Kantu, Meinongu, Spenglerju in Vebru. V večernih urah pa je ta gimnazijec živel s Poezijami Arthurja Rimbauda (*Poésies*, Mercure de France, Paris, 1932) ki mu jih je dal v roke profesor Lacroix iz Francoskega inštituta v Narodnem domu, v katerem so telovadili Sokoli Zorana Poliča, Jožeta Rusa in Franceta Lubeja. Še danes imam Rimbaudovo knjigo s signaturo C, II, 28. Obdržal sem jo, ko so Italijani zaprli Institut Français de Ljubljana. Po vojni pa je nisem vrnil, ker sem se bal, da bi jo socialistični realisti odpeljali v Vevče. Prav tako vas prosim za zamero, ker nisem ordinarius ljubljanske univerze, kaj šele mariborske, obdravske, prav tako pa nisem redni, dopisni pa tudi ne zapisni član naše akademije nesmrtnikov. Moja pripoved bo tedaj takšna, kakršna pač bo. Outsiderska.

Ko so sredi ali pa pod konec petdesetih let vendarle že pritovorili na Slovensko Martina Heideggerja, je postalo zaradi bučnih fenomenoloških slovesnosti nekdanjemu mladeniču in gimnazijcu na moč pusto in dolgočasno. Komajda kaj je razumel, kar so pisali slovenski privrženci Martina Heideggerja. Z velikimi težavami gnoseološkega značaja se je prebijal skozi nemški slog novih slovenskih filozofov umetnosti, zanj so bili ti filozofi prav tako enigmatični kot Martin Heidegger v knjigi *Sein und Zeit*. Ampak v času gimnazijskega branja te knjige je bil mladenič še neveden, sredi ali pa pod konec petdesetih let pa je bil kljub državni veri v Lenina ali Stalina že zrel mož. Pa vendarle ni duševna zrelost nič pomagala, tudi potovanja po svetu ne. Slovenski poldrugi Martini H. so ostali zanj skrivnost. In ker se je venomer dolgočasil, je spet začel brati prepovedane pisatelje, recimo, Jurčiča, Kersnika, Mencingerja in Detelo. In druge. Ob njih pa tudi preklete avtorje Prežihovega Voranca, Miška Kranjca, predvsem pa mojstra najbolj radikalne in najbolj moderne slovenske literature — Cirila

Kosmača. Celo nekaj kritik je spisal ta nekdanji mladenič. Nekaj pozitivnih in nekaj negativnih misli o socialnem realizmu je povedal in si s tem nakopal hudo jezo Ivana Potrča, Miška Kranjca, Borisa Zihlerla in še koga za zastori v Tomšičevi ulici.

Iz protestniškega navdušenca nad Rimbaudom (še zdaj cenim tega francoskega Kosovela) sem postal jenkovec in naenkrat mi je postalo na svetu lepo in prijetno. Očarljivo počutje mi je prevzelo dušo in napolnilo srce. Ne znam vam ga verodostojno opisati. Pa prav iz tega lepega, še zdaj živega in trajajočega sožitja s staro in polstaro slovensko literaturo so se porodile prihodnje, kar povejmo odkrito, da nas kasneje ne bo strah — disidentske besede. Bojim se namreč, da z mojimi besedami ne bodo zadovoljni ne Josip Košuta ne Aleksander Zorn, pa tudi Vladimir Gajšek iz Maribora ne.

Karl Marx kajpada ni dočakal in ne doživel populističnega in totalitarističnega dvajsetega stoletja. Zato tudi ni mogel spoznati, kaj šele analizirati prve čiste razredne družbe in države v človeški zgodovini, ki je nastala v Rusiji, kot danes vemo, šele po letu 1917. Po letu 1945 pa tudi v vrsti *vzhodno evropskih, azijskih in afriških dežel*. To, kar danes razpoznavamo v tako imenovanem »realnem socializmu«, kasarniški socializem bi rekel Lukács, lahko mirno in brez slehernega dvoma opišemo in definiramo kot primer elementarno enovite in kristalno enotne razredne družbe in države. Vladajoči razred te družbe in države sestavljajo — politokracija, biro- in tehno­kracija, policija, vojaštvo in pa neproduktivni capinski proletariat, kot je pokojni Albin Prepeluh poimenoval v slovenščini lumpenproletariat. Iz te čiste in absolutne razredne družbe in države so seveda izključeni vsi pristni ustvarjalni subjekti — izobraženci, kmetje, pa tudi klasični produktivni proletariat, kakršnega je poznal Karl Marx v svojem Komunističnem manifestu. V sodobni čisti in absolutni razredni državi je ukinjena svoboda misli, vere in dela. Oblast pa se je v tej družbi spremenila v najvišjo in tudi doslej v zgodovini najbolj izpopolnjeno obliko enotne zasebno-kolektivno-državne lastnine. Zakaj, ko oblast postane lastnina, se šele izoblikujejo vsi potrebni ekonomski, politični in administrativni pogoji za nastanek čiste in absolutne razredne države in družbe. In to se je zgodilo, ko so boljševiki »družbeno« preizkusili Leninova in Stalinova načela o revoluciji in diktaturi proletariata.

Vedenje o čisti in absolutni razredni državi mora biti v nas, če želimo vsaj kolikor toliko objektivno doumeti tragiko naših socialnih realistov. Saj so ti v dobri in pošteni veri že v kapitalizmu videli in doživljali tisto spako absolutne in čiste razredne države, ki pa se je v resnici pojavila in uveljavila šele z letom 1917 in po letu 1945 z realnim socializmom. Poskusila pa se je uresničiti tudi na naših slovenskih in jugoslovanskih tleh, čeprav se to uresničevanje ni uveljavljalo tako silovito in tudi ne tako kruto kot na vzhodu, razen morebiti v prvih povojnih letih. Vendar pa je leninska doktrina močno navzoča v naši družbeni praksi. Zato se ne moti Janez Šmidovnik v Naših razgledih (1985), ko piše: »Analiza obstoječega stanja v državni upravi nam pokaže, da je koncipirana in da tudi deluje kot pretežno »policijska« uprava; to je v strokovni upravnih terminologiji uprava, ki upravlja v prvi vrsti nadzor nad ravnanjem občanov in samoupravnih

organizacij z vidika, ali je v skladu s pravili obnašanja, ki jih postavlja država s svojimi zakoni in drugimi predpisi. Ta uprava izvaja oblast in pri tem ukazuje, zapoveduje, prepoveduje, predpisuje in omejuje, ne opravlja pa nobenega kreativnega dela.«

Vendar pa ljudskodemokratske korenine našega narodnoosvobodilnega boja niso dajale dovolj sokov za nastanek čiste razredne družbe. Še več, te zdrave in demokratične korenine so naše ljudsko občestvo obvarovale pred najhujšim, saj vemo, da je nemajhno število jugoslovanskih voditeljev bilo še kako zvestih Leninovim načelom. Zato tudi opazuje sindrome čiste razredne družbe na naših tleh: vojaškega do sredine petdesetih let, političnega od konca petdesetih let tja do začetka sedemdesetih let in končno gospodarskega od konca šestdesetih naprej vse do danes. Na tleh naroda, ki je napisal Stritarjevo Deveto deželo, Mencingerjevega Abadona, Tavčarjeve 4000 in Bartolovega Alamuta, je bilo dovolj odporne demokratične in intelektualne moči, ki je preprečevala in tudi preprečila vse tisto, kar je Orwell zapisal in opisal v svojih romanih. Idejni, politični in svetovnonazorski pluralizem Osvobodilne fronte je bil trdna osnova, iz katere je vodila in še vodi pot v socializem s človekovim obrazom in demokratično družbeno naravo!

Socialni ali pravzaprav bolj točno rečeno, socialnokritični realizem, kakršnega poznamo v slovenskem leposlovju med agonijo ekspresionizma v začetku tridesetih let in pa idejnopolitično in literarno odjugo, ki se je začela sredi petdesetih let, je kajpada umetniška in moralna analiza, celo vivisekcija tako imenovanih kapitalističnih socialnih in moralnih krivic. Tisti, ki je bral Prežihovega Voranca, Miška Kranjca, Ferda Godino, Cirila Kosmača, Antona Ingoliča, Ivana Potrča, Ignaca Koprivca, Toneta Seliškarja in dolgo vrsto njim sorodnih avtorjev proze, poezije in drame in ni le bral razprav o imenovanih avtorjih, ta ve, da so nosilci socialnokritičnega realizma v svoji romaneskni, novelistični in feljtonistični prozi opisovali in upodabljali težko življenje kmeta in delavca. A tudi naroda in njegovega izobraženstva, saj sta tudi narod in izobraženec proletarca, če pomislimo na znano definicijo Ivana Cankarja. Literatura avtorjev socialnokritičnega realizma je bila zaradi svoje moralne in socialnopolitične narave izrazito protestniška, opozicijska in tudi uporniška, če smemo tako reči. Bili so ti literati »vogelni kamen narodskega života«, kot bi rekel Fran Levstik. Vprašati pa se moramo danes, kako je bilo mogoče, da je stara meščanska razredna družba tolerirala takšno prozo, v kateri je bil njen sistem opisan kot domišljen splet krivic, nasilja in nesreče? Volens nolens bomo morali priznati, da so naši predniki živeli v družbi, ki je kljub svoji negativni razredni naravi vendarle dovolila in tolerirala pisateljevo kritiko. Kajti, kako naj si sicer pojasnimo Prežihove, Kranjčeve in Kosmačeve tiske, če ne bi bilo relativno široke tiskovne in umetniške svobode? Kako naj doumemo izhajanje Sodobnosti, Ljubljanskega zvona, Dejanja, Književnosti, Slovenske mladine, če ne bi bilo vsaj relativne svobode misli in prepričanja? Sicer pa je tudi res, da Karl Marx ni bil obsojen na smrt, ker je napisal Komunistični manifest. To je že res, da noben predvojni kapitalist ni podaril svoje tovarne delavcem in noben veleposestnik ni razdelil svoje zemlje med bajtarje, ko-

čarje in viničarje. Sicer pa se poslovimo od teh »akademskih« vprašanj. O njihovi naravni in logični zvezi s socialno pravičnostjo, pa tudi z državljansko enakostjo in svobodo misli, vesti in svetovnega nazora, bomo morali še razmišljati v okviru zgodovinske vede, saj vemo, da so bile dajatve tlačanov pod Tahijem neprimerno manjše od davkov, ki jih plačujemo danes! Moderni časi so pač drugačni in razredno veliko bolj natančno opredeljeni. Gotovo je le to, da je bil nekdanji družbeni ali družabni red, kot bi zapisal doktor Andrej Gosar, krivičen in nepravilen, da je bilo življenje malega človeka težko in zoprno, da je bila militaristična diktatura balkanskih svinjskih trgovcev in monarhistov primitivna, fonetična in nasilna, da je bil slovenski narod razčetrverjen med štiri Levitane — velikosrbskega, nemškega, laškega in ogrskega, vsi štirje pa so bili v političnem pogledu fašistični. Toda kljub vsem omenjenim negativnim dejstvom pa je v Dravski banovini izšla Požganica, izšli so Samorastniki pa Sreča na vasi, Os življenja, Zalesje se prebuja, Kapitanovi, v Sodobnosti pa novele Cirila Kosmača itd. To so zgodovinska dejstva, ki jih pač ne smemo prezreti ali pa nanje celo pozabiti, kot da jih ne bi bilo. Danes pa legije urednikov, članov svetov in delegatov v založbah in v kulturnih skupnostih bdijo noč in dan, da se ne bi pojavil roman ali pa novela, ki bi lahko, kot se reče v kazenskem žargonu, po nepotrebnem vznemirila javnega mnenja, ki naj se spopada z računalniki, ne pa sooča z družbeno resnico. Naši, stari in dobri socialni kritični realisti pa so z vso potrebno strastjo revolucionarjev rušili red, ki so mu pripadali, a so kljub temu bile njihove knjige postavljene na police v knjigarnah. Bile so naprodaj.

V pričujočem sestavku želim opozoriti na problem, zaradi katerega je koristno in vredno še danes razpravljati in razmišljati o slovenskem nacionalnem in kritičnem realizmu. Zakaj trdno sem prepričan, da so šele po letu 1945 dozorele vse gospodarske, socialnomoralne, prosvetno-vzgojne možnosti za resničen razcvet modernega in aktualnega socialnega realizma. Zato moramo resnično obžalovati, da je po letu 1950 veliko literatov ubralo pot po sledih Sartra, Husserla, Heideggerja, pa kasneje Lacana in drugih. In ob tem so sledili še stopinjam številnih pisateljev iz vrste, ki ji načeljuje Henry Miller. Ampak vse imenovane zglede so naši literati napačno razumeli. Oziroma lepše rečeno, sploh jih niso razumeli. In nenadoma se je v naši literaturi odprla provincialna, lahko bi rekel butalska varianta seksualne revolucije, nič, absurda, nihilizma in alternativne estetike. Z vsemi temi izbruhi pa avtonomni slovenski človeški kozmos prav gotovo nima nobene zveze. Zdaj je že znano, da opisovanje zbeganih, deklasiranih polintelektualcev, osamljenih devic, narkomanov, alkoholikov lahko kdaj pa kdaj podari močan umetniški rezultat. Toda tudi tak občasen pozitiven rezultat nima kohezivne moči, ki bi lahko oblikovala osnove velike kritične literature, kakršno poznamo od starih Grkov naprej.

Zakaj prava umetnost je pripovedovanje zgodbe o dvoboju človeka z državo in oblastjo, ki jo opredeljujeta politika in gospodarstvo. Prava umetnost pa je tudi pripovedovanje zgodbe o človekovem boju z naravo, usodo in smrtjo, ki je poslednja skrivnost božjega sveta. Človekov boj za obstanek je kajpada metafizične narave, toda zavedati se moramo, da imenovano metafizično naravo določata politična oblast

in država. In če kritično premislimo čas, v katerem nam je usojeno in zapovedano živeti, moramo v nekoliko pretiranem slogu reči: iz zgodovine vemo, da so imeli turški vpadi na Slovensko dva cilja, pobrati devize in zlatnike slovenskemu ljudstvu in odpeljati sposobne obrtnike na Turško; toda šele zdaj, ko imamo usmerjeno šolstvo, v katerem urimo legije sedlarjev, kamnosekov, eselojevskih marksistov, tesarjev itd., so postali družbeni razlogi za turške vpade upravičeni in logični. Že Levstik pa nas je opozoril, da smo se Slovenci v času turških bojev obnašali bolj samostojno kot pa kadarkoli poprej ali pozneje. Šele zdaj poznamo pravo socialno revščino in pomanjkanje, to nam potrjuje položaj, kakršnega imajo v konsumentski družbi upokojenci, študentje, matere, velik del izobražencev, zlasti humanističnih, kmetje, duhovniki, bolniki, invalidi itd. Šele zdaj smo se znašli v avtentični razredni državi (pač pod vplivom Lenina, Stalina, Bizanca in osmanske Velike porte), to nam potrjuje raziskava stratifikacije naše birokracije in njene razredne moči, ki jo podpirajo tehnokracija in plutokracija pa tudi vojaštvo in policija. Šele zdaj smo do dobrega spoznali, kaj je to avtentično izkoriščanje človeka po človeku, zakaj v vsej zgodovini nismo poznali bolj goljufivega, v arabskem in levantinskem pogledu tržno bolj izprijenega in neproduktivnega sistema, kot ga občutimo zdaj, mar ni res, da nas inflacija in draginja pribijata na tla, na katerih leži brezposelni zamorec Brooklyna? Še nikoli doslej ni bilo ustvarjalno delo kmetov, delavcev, duhovnikov in pesnikov tako razvrednoteno kot zdaj, ko vsakršna tržna lumparija takoj postane moralen zgled, divjanje capinskega proletariata pa političen model obnašanja. Še nikoli v vsej naši mučni zgodovini nista bila znanje in poštenost tako malo cenjena, kot sta danes, saj je brezobzirna tatvina oziroma delitev plačilnih točk porušila vsa merila, ki smo se jih domislili v tisočletju za pošteno plačilo opravljenega dela. Še nikoli ni bila korupcija tako navzoča v družbeni praksi, kot je danes, ko tako imenovani tržni zakoni spodbujajo boj enega proti vsem in vseh proti nemu, ali pa celo vseh proti vsem, kar je naš slovenski in jugoslovanski matematični absurd. Bankrot pa je očiten tudi zato, ker še nikoli nismo bili tako blizu ekološke katastrofe, kot smo danes, ko je naše gospodarstvo skoro do kraja uničilo našo naravo in človeka v njej. Šele zdaj je prišel čas, ko lahko upravičeno pojemo:

Kmet pravico terja,
ali je ne najde.

Ali pa:

obresti in davki nam pijejo kri;
od žuljev se naših pijavke redijo.

In tako dalje. Spet tja do internacionale.

Doba, ki so v njej in o njej pisali naši socialni kritični realisti, med katerimi so seveda velike slogovne, izpovedne pa tudi kulturno-politične in idejne razlike, je bila sicer težka. Toda ta doba je bila vendarle ustvarjena po človeški meri sreče in nesreče, uživanja in trpljenja, upanja in razočaranja. V tej pretekli dobi so bili kolikor toliko sinhronizirani raznovrstni družbeni mehanizmi, ki so še kako

zaščitno delovali tako v imenu posameznika ali individuuma kakor v imenu družbe in občestva. Tako gospodarstvo kakor tudi oblast sta bila pod nadzorstvom umetniške kritike, morale in tudi vere, čeprav sta bila nosilca moči in tudi izkoriščevanja. Toda omejenega. Do leta 1945 so funkcionirale ovire, ki jih je človek oblikoval skozi zgodovino, da bi se zaščitil pred nasiljem, izkoriščanjem in brezpravnostjo. Te ovire smo tudi mi poznali, saj smo bili naravni del zahodnoevropske krščanske in ateistične civilizacije. Vzhod je ni poznal, zato je zdivil po letu 1917. Razpadla je zgodovina in znašli smo se goli in nagi v sistemu tatvin, lumparij in tudi zločinov proti človeku in naravi. V naši deželi se je ugnezdil negativni balkanski sindrom, ki smo ga prvič že spoznali leta 1918, ko smo bili iz Avstrije prestavljeni pod staro Jugoslavijo. Pravim negativni sindrom, zakaj uveljavile bi se lahko tudi pozitivne tradicije Balkana, a se žal niso. Tako nas je zajela levantizacija, ki smo se ji nekaj stoletij z uspehom upirali. Na naših tleh sta se okrepila izumiranje in razkroj naroda in njegovih socialnih subjektov. Tudi delavskega. Če le pomislimo na raznarodovanja Slovencev v Avstriji, Italiji in na Madžarskem in ta proces primerjamo z usihanjem naših moči v matični Sloveniji, se šele lahko zavemo, v kako hudi nevarnosti smo. Razpadanje stare tisočletne tradicije in civilizacije, ki smo jo sicer od Primoža Trubarja naprej ostro presojali, bo povzročilo hude in morebiti celo nepredvidljive posledice. Pomnimo le članek Prežihovega Voranca iz tridesetih let in ga premislimo. Spoznali bomo, da teze, zapisane v omenjenem Prežihovem spisu, niso plod intelektualne nacionalistične spekulacije, marveč le opisujejo moderne slovenske žaloigre, ki je kajpada del vseobče in planetarne tragedije človeškega rodu.

Vem, da so moji stavki močno pretirani. Toda svoje misli sem razvil tudi zato, ker nas vsak dan spremljajo izjave, kako smo že socialistična družba. Slišali pa tudi že trditve, da smo se znašli na pragu komunizma! Toda v pretiranih trditvah, ki sem jih povedal, se skrivajo literarne teme novega socialnega realizma. Prepričan sem, da bi sodobni slovenski bralec sprejel tovrstna literarna dela kot darilo nove svobode in napoved nove obljube rešitve iz samoljubnega gospodarsko razrednega stanja, v katerem smo se znašli pred leti. Toda tudi to je treba reči, da je rešitev še možna. Pa ne le kot literarno stvaritev, marveč tudi kot socialnopolitično dejanje, ki ga bo sprejela vsa slovenska beroča javnost. Res je, da so estetski predpisi socialističnega realizma takoj po vojni ubili marsikatero Župančičevo pesem ali pa razkrojili prenekatero Kranjčevo prozno stran. Socialistični realizem, ki smo ga morali sprejeti kot novo literarno vero takoj v jesenskih dneh 1945. leta, nas je kratko in malo potiskal v duhovni in artistični samomor. Vendarle pa moramo že enkrat reči, da ni naš klasični socialni realizem imel prav nobene duhovne in izpovedne zveze s socialističnim realizmom, kakršnega sta nam predpisala v CK Jugoslavije Štefan Mitrovič in Radovan Zogovič. Toda tudi onadva na zapoved svojih visokih predstojnikov. Pa še nekaj moram poudariti, ko razpravljamo o socialnem realizmu. Tudi Matej Bor, Ciril Kosmač, Prežihov Voranc in drugi so se uprli socialističnemu realizmu, saj so le predobro vedeli, da iz pisarn številne politične nomenklature nikakor ni mogoče

pravično, kaj šele umetniško kritično presojeti človekove življenjske dogodke in probleme. Direktive, ki so bile poslane iz političnih pisarn, so bile tako bedaste in zmedene — berite časnike tistega časa —, da jih nihče, ki je mislil z normalnimi človeškimi možgani, ni mogel sprejeti, kaj šele se po njih ravnati. Estetska povelja nomenklature so pravzaprav spodbujala nov kulturni molk, a naši pisatelji in pesniki niso želeli molčati.

Nemajhno število slovenskih literatov je danes invalidov, če premislimo in izmerimo njihove sposobnosti na polju fantazije, poezije in vrednotenja. Ampak ta invalidnost nikakor ni posledica cenzure, ideologije in sodnih omejitev, čeprav ni mogoče zanikati teh negativnih dejavnikov in ne videti v našem vsakdanu. Tudi mimikrija je docela zasebne narave. V luči zgodovine in podatkov se nam razodene resnica, da bi si slovenska politična nomenklatura oddahnila, če bi lahko takoj po vojni oziroma po zmagi prevzela v svoje roke družbo, v kateri ne bi bilo izobražencev, kmetov, vere, znanosti in umetnosti. Ampak družbe pihalnih godb, transparentov in manifestantov seveda ni in je tudi ne bo.

Mi vsi skupaj smo danes ujetniki hude zmote. Ta pa je nastala zato, ker so se umetnosti polastili »teoretiki«, tako imenovani filozofi, tako imenovani politologi in tudi tako imenovani sociologi. Nosilci teh treh poklicev zdaj mrcvariyo umetnost tako, kot doslej še nismo brali. Le en primer iz Zornove kritike romana Branka Gradišnika: »Roman Branka Gradišnika skozi simbolne arhitipe izpiše sivino današnjega dne brez tradicionalne menice končne idealistične rešitve, ki se svetlika nekje v daljavi, in brez nostalgije za zatonom sveta junakov. To tudi ni mogoče. Dokler konture sveta določajo psihoanalitični arhetip, je moč znotraj njih uveljaviti samo variacije. (NR, 7. 6. 1985).« Napačno branje Sartra, Blocha, Heideggerja, Barthesa, Foucaulta in kaj vem še koga je priklicalo nad nas potop in razdejanje. Trdim, da sta bila doktor Dušan Pirjevec in Janko Kos edina sposobna brati imenovane filozofe in mislece. Vsi drugi, ali vsaj večina, jih je brala v srbskih in hrvaških prevodih. Kako pa je mogoče v okvirih Karadžičeve fonetike razumeti evropsko filozofijo in estetiko, pa najbrž ni težko uganiti. Pohod slovenskih Platonov nad slovensko literaturo seveda ni mogel imeti drugačnih posledic, kot pa jih ima zdaj, namreč nihče več ne ve, kaj je kaj v umetnosti, čeprav so pisali o umetnosti že v preteklosti filozofsko izobraženi avtorji Mahnič, Ušeničnik, Robida, Veber in drugi. Pa še to se je zgodilo: rodovi, ki so stopili v literaturo v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih, so bili zaradi svoje poudarjene boheme in izzivalnega protestništva zelo odvisni od svojih učiteljev in vodnikov. Namesto da bi bili brali Prežihovega Voranca ali Cirila Kosmača in se učili od njih, da bi jih preseglji, so le protestirali proti njihovi prozi, ne da bi jo poznali. Le spomnimo se, kaj so počeli z nekaterimi pesniki (recimo s Cenetom Vipotnikom), pa bomo ugotovili vzroke našega sedanjega antiumentniškega debakla. In ker med nami ni več Vorancev, Kosmačev, Kranjcev, zato tudi ne poznamo dobre, moderne literature, ki bi bila podoba naše kolektivne smrti v Benetkah, če si sposodimo znan naslov iz nemške literature, s katero smo bili stoletja trdno duhovno zvezani. Le obžalovati moramo, da so veliki avtorji socialnega realizma umrli, ne da bi nam bili zapustili naslednike.

Nekaj krivde je kajpada tudi na njihovi strani. Zaradi uporniške in nekonformne politične, večkrat naivne in kritične opredeljenosti, so svoje delo zvezali z revolucionarnimi silami. Zato so jih mladi povojni protestniki in oponenti razglasili za režimske in konservativne pisatelje in pesnike, kar pa seveda naši socialnokritični realisti nikakor niso bili ne pred vojno ne po njej. Tako nas je doletela nesreča, ki se v naši zgodovini ponavlja in je značilna za naša duhovna stanja. Nesreča, ki je naša Moira. Zato sprašujem, ali bo kdo že vendarle opravil komparativno analizo italijanskega neorealizma in slovenskega kritičnega in socialnega realizma, s katerim smo prehiteli Evropo za nekaj let? Tovrstna analiza bi nam lahko odkrila plodne, svetle in predvsem izvirne poteze našega socialnega realizma, ki je zrasel iz kulturnega osrčja naše duhovne in artistične samobitnosti. Slovenski socialni realizem je bil rezultat vseh naših kritičnih prizadevanj in mišljenj. Kot takšen je bil usoglašen z vsemi pomembnimi evropskimi literarnimi in miselnimi tokovi. Zakaj pot naše literature so določali Trubar in Zois, Čop in Stritar, Izidor Cankar in Ivan Cankar, v našem času pa dve, brez slehernega pravega razloga sprti osebnosti, Edvard Kocbek in Josip Vidmar. Toda to so bili ljudje, ki so čutili umetnost, rasli so iz nje in niso bili filozofski špekulanti in taktiki. Vedeli so s Heinrichon Mannon: »Presse ist das demokratische Instrument der Mitteilung.«

Naj končam to besedo o slovenskem socialnokritičnem realizmu, ki je imela namen biti provokacija in upor. Upor proti zgodovinski senilnosti in proti hlapčevstvu, ki ga očitno kažemo in izpovedujemo do vrste sodobnih literarnih pojavov v svetu, pri tem pa verujemo, da bo prepisovanje spremenilo svojo usodo. Naj vas opomnim na znamenito Levstikovo misel iz leta 1863: »... kajti ljudstvo ni več svobodno, kadar mu dovoli svobodo drug narod, ker že sama privolitev razodeva nesvobodo in sužnost.« To misel moramo sporočiti v mesto, kjer se Sava izliva v Donavo.

Slovenski socialni kritični realisti so bili glasniki svobode, slovenske samobitnosti in upora. Nočem privoliti, da bi mi kdorkoli dovolil ali omejil pozitivno oceno najmarkantnejših del socialnega realizma. Zato izrekam misel, da bi lahko bili zadovoljni, če bi v naši sredi ustvarjali novi Prežihovi Voranci, Cirili Kosmači, Miški Kranjci in drugi. In je nekaj novih imen v naši literaturi, ki jih smem vpisati med dediče slovenskega socialnega realizma, kljub idejnim težavam in estetskim zmedam.